

1. Az irodalmi autonómia és a politika

Schöpflin szerint a modern irodalom azért képes olyan sokhangú, szabad, változatos művészi mezőként, vagy ha úgy tetszik, kommunikációs térként működni, mert bizonyos alapvető vonásai kialakították és biztosítják számára azt a viszonylagos autonómiát, ami ezt megelőzően csak sokkal kisebb mértékben vagy egyáltalán nem volt adott. A társadalmi változásokon túl (városiasodás, asszimiláció, fejlődő kapitalizmus) kiemel néhány olyan tendenciát, melyek megkülönböztetik az új irodalmat a régitől. Természetesen ezek tendenciák, vagyis nem elvágólagos változások, melyek egyik napról a másikra bekövetkezvén megszüntetnék a korábbi helyzetet, de olyan új választási lehetőségeket jelentenek az írók, költők, kritikusok számára, mellyel egyre többen élnek is.

Több ilyen tendenciát kiemel, melyek egyike az irodalom politikától való függetlenedése, sőt, tágabban (mint láthattuk az előző fejezetben) a különféle társadalmi kommunikációs rendszerek egymástól való függetlenedése. Mindez Magyarországon csak a közelmúltban vett nagyobb lendületet, költészetünk, írja, „Kazinczytól Aranyig mintegy kísérő zenéje volt a nemzet politikai törekvéseinek”, s Beöthyről szólva kiemeli, hogy „irodalmi tanítása át-meg át van szöve politikai eszmékkel és kapcsolatokkal”, az irodalmi jelenségek vizsgálatának középpontjában pedig „ő tette a nemzeti jelleg eszméjét”¹. A politikától való *függetlenedés* természetesen nem jelent *politikamentes* irodalmat, sőt, a kritikus szemléletet Schöpflin sok esetben egyenesen üdvözli a szerzőknél. Mégsem ellentmondás ez. Az irodalom, a politika, a sajtó és a többi kommunikációs rendszer egyre határozottabb szétválása idején más jellegűvé válik az egyes rendszerek működése, és így más megítélés alá is esik. Az elkülönült, autonóm szabályok szerint működő irodalomba a politika immár „kívülről” nyomul be, veszélyeztetve annak integritását – amennyiben nem az irodalom saját működésmódját, saját értékrendjét, saját szabályait követve történik. Vannak írók például, írja *Irodalom és társadalom* című tanulmányában, „akikben erős politikai szellem él, ezek műveinek meglesz a maguk politikai hatása, anélkül hogy irodalmi hatásuk csorbulna”², ám az olyan politikai tendencia, mely „kívülről nyomul be az irodalmi műbe, egyenesen lehetetlenné teszi az íróra nézve a maga művészetének teljes és szabad kifejtését, előre megjelölt sorompók közé szorítja”³. Az ilyen tendenciózus irodalmi mű „annyit jelent, hogy az író kilép a maga írói mivoltából, és prédikátorrá válik vagy publicistává”, netán egyenesen politikai propagandistává⁴ - az irodalom rendszerén kívül, s egy másik rendszer szabályai szerint szólal meg tehát. Ha pedig a politika aktívan is beavatkozik irodalmi kérdésekbe, akkor komoly problémák várhatók. Pontosan ez történt véleménye szerint a Nyugat fellépését követően, ennek köszönhetően állt elő az a helyzet, amelyet „kettészakadt irodalom”-vitaként ismer az irodalomtörténet.

Az irodalmi autonómia központi jelentősége miatt tekinti Ignótus kora legfontosabb hazai kritikusának, s e véleményének pályája során számtalanszor hangot ad. A magyar irodalom története a XX. században című korszakmonográfiájában pedig nyíltan hozzáköti Ignótus törekvését az irodalom elkülönülésének 19. századi dokumentumaihoz, mindenekelőtt **az úgynevezett** *Conversations* Lexikon-perben megfogalmazódó követelésekhez. Ignótus munkásságában az irodalom „minden politikai vagy társadalmi kényszertől és alkalmazkodástól való függetlenítésének gondolata, a kritikának belülről, a bírált műből kiinduló módszere, kívülről, elméleti szabályok vagy irodalomtól távol álló követelmények alkalmazása nélkül, felismerhető korai írásaiban is és elmélkedéseinek, vitáinak alapja maradt mindvégig”, emeli ki.⁵ Az irodalom függetlenítése a társadalom egyéb rendszereitől pedig véleménye szerint „a legnagyobb fordulat a magyar kritikában Gyulai óta: a kritikának fölmentése kúriai bírói és tanári tisztje alól, mely oly sokáig lehetetlenné

1 Schöpflin Aladár: Beöthy Zsolt (1922). In **Schöpflin Aladár: Válogatott tanulmányok, szerk. Komlós Aladár, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1967 (a továbbiakban Schöpflin 1967)**, 408.

2 Schöpflin: *Irodalom és társadalom* (1912). In Schöpflin 1967, 65.

3 Uo.

4 Uo. 64.

5 Schöpflin: *A magyar irodalom története a története a XX. században*, i.k. 112.

tette igazi hivatására való ráeszmélését.”⁶

Schöpflin úgy látja, hogy a konzervatív oldal nem tudott érdemben mit kezdeni az „újító” és elutasított Nyugat irodalmával – melyre tanúként a konzervatív oldal legtekintélyesebb irodalmárának, Horváth Jánosnak a véleményét idézi: „A konzervatív kritikának ezt a passzivitását erőteljesen megrója egy ugyancsak konzervatív kritikus, Horváth János *Aranytól Adyig* című kis füzetében. Teljesen igazat adunk neki: az irodalmi konzervativizmus köteleességet mulasztott és ezt a mulasztását számon kell kérni. Nemcsak abban mulasztott, hogy az újabb irányokkal szemben nem gyakorolta a kritika köteleességét, hanem abban is, hogy a maga irodalmi ideáljait sem propagálta olyan tehetséggel és kitartással, amely ez ideálokat és képviselőiket elevenné tudta volna tenni az emberek köztudatában. Mulasztása pedig annál nagyobb, mert céljaira rendelkezésre állott minden eszköz, az övé volt az iskola, az állam egész apparátusa, minden hivatalos és félhivatalos irodalmi fórum, minden állami és csaknem minden társadalmi dotáció, minden társadalmi tekintély és szívesen rendelkezésére bocsátotta magát a sajtó is.”⁷ Annak okát keresve, hogy miért nem tudott az ilyen kedvező pozíciókkal bíró konzervatív oldal eredményt elérni, arra a messzire vezető következtetésre jut, hogy „az irodalmi konzervativizmus a nyolcvanas évektől fogva egyre jobban elpolitikásodott. Az uralkodó politika a rendelkezésére bocsátotta hatalmi eszközeit, de ezzel egyúttal szolgálatába is fogadta, eltöltötte a saját szellemével, a saját céljainak propagandaeszközzé és a saját politikai módszereinek az irodalomra való alkalmazójává tette. Jaj annak az irodalomnak avagy irodalmi iskolának, amely a politikai fennhatósága alá kerül, mert a politikusoknak soha sincsen érzékük a művészi élet és alkotás autonómiája iránt, az irodalomban, sőt a többi művészetekben és a tudományban is csak a nekik szükséges propagandaszervet keresik. Megfertőzik az irodalom agyvelejét és kiszáritják a szívét. Rátanítják az írókat arra, hogy ellenségét lássa a más világnézetű íróban, hogy ne azt nézze, milyen művészi szellem és milyen humanitás dolgozik benne, hanem azt, hogy politikai állásfoglalása ellentétes az övével - ezzel pedig lehetetlenné teszik az irodalmi eszmék anyagcseréjét, szklerotikussá teszik az irodalom vérkeringését. Rátanítják arra, hogy legyen türelmetlen a más ízlésével szemben, használja fel ellene a hatalmi üldözés mindenféle módszereit. Viszont pedig elnézésre tanítja a saját pártállásához szítóknak fogatkozásai iránt: míg a másik párton ridegen elutasítja a legkétségtelenebb érdemet, a magáén keblére öleli az érdemtelen. Végül meghonosítja az irodalomban azt a bizantinusi szellemet, amely az írókat a hatalomhoz simulással elért társadalmi állás és nem a tehetség és érdeme szerinti fajsúly arányában juttatja elismeréshez.”⁸

A konzervatív oldal irodalmi élete tehát nem az autonóm irodalmiság modern követelményeinek megfelelően működik. De akkor vajon hogyan? Mondhatjuk-e azt (önleírásának, az értékelvű hagyományörzés és -fenntartás elbeszélésének megfelelően) hogy az elkülönülés előtti, premodern irodalmi kondíciók határozzák meg a működését? A kérdés nagyon lényeges, hiszen jórészt ettől függ, hogy a konzervatív oldal irodalomszemlélete és társadalomleírása működőképes lehet-e a modern társadalom kihívásaival szemben, a modern társadalom feltételei között – avagy érvényesülése érdekében a az elkülönült rendszerek autonómiájára épülő modernség lebontására fog szükségképpen törekedni.

2. Kompromisszumok

A kérdés megválaszolásához vissza kell nyúlnunk Schöpflin sokszor kifejtett meglátásához, amely szerint az új irodalom fontos jellemzője, hogy képviselői alapvetően az irodalomból (illetve a vele gazdasági szimbiózisban élő sajtóból) próbálnak megélni, míg a másik oldal „hivatalnok-írókból” áll. Természetesen nem az a döntő, hogy honnan érkezik a megélhetéshez szükséges pénz, s nem is az a kérdés, hogy „következtesen”, egzisztenciális tételeket is vállalva „heroikusan” elkötelezi-e magát az illető az irodalom mellett (aminek persze így nyilván jóval nagyobb tétje van számára – gondoljunk csak Hatvany ellenérzéseire, amikor íróként, irodalmárként szeretett volna fellépni, de

6 Schöpflin: Szerb Antal Magyar irodalomtörténete (1934) . In Schöpflin 1967, 517.

7 Schöpflin: Konzervatív kritika, fejlődő irodalom. *Nyugat*, 1921/8. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00291/08839.htm>

8 Uo.

„mindenki csak a mecénást látta benne”). Ez a különbség inkább jel – annak a jele, hogy az irodalmat elkülönült, autopoiezisre és így önálló, független szabályok szerint való működésre képesnek tartják-e, vagy a nemzeti lét egy szimbolikus, járulékos, nem önálló szférájának.

Schöpflin korán felismeri, hogy az elkülönülő gazdaság irodalom- és művészetspecifikus része nem a magaskultúra ellensége (még akkor sem, ha a magaskultúra természetesen a tömegkultúrától való különbsége, távolsága által határozza meg önmagát), hanem épp ellenkezőleg: az elkülönült működés alapfeltétele. E felismerésére **jó példa, ahogyan a modern sajtó és az irodalom kapcsolatait elemezte A magyar író című cikkében**. Egy másik szféra, ahol felfedezi ezt a fontos kapcsolatot, a színház, amire egész pályafutása során kiemelt figyelmet áldoz. A század első évtizedeinek színházi kultúrájáról írva kiemeli, hogy a közönségigényeket követve „mondhatni új színpadi műfaj keletkezett, mely a commerce-színarab nevet kapta a sajtóban”. Nem helyesli a „komolyabb kritika” eljárását, hogy tudniillik e darabok megméretnek és könnyűnek találtnak, s a kritika teljes elutasításával és lenézésével találkoznak. Természetesen ő is úgy gondolja, hogy a színháznak az igazán nagy drámai művészetnek kellene fórumot biztosítania, a nagy drámaíró azonban véleménye szerint ritkaság. „A színház azonban, *amióta kapitalista vállalkozássá alakult*, élni akar, roppant költségeit fedezni, tőkéjét forgatni. Ehhez folytonosság kell. Ezt a folytonosságot biztosítja a commerce-színarab, amely bőven terem, közönséget vont és szoktat a színházhoz s közvetve módot ad arra, hogy ha magasabb művészi igényű drámai mű kerül az újtába, azt előadhassa. Szükség van az alacsonyabbrendű műfajokra, nem az irodalom, hanem a színház szempontjából.”⁹

A modern irodalom két szférája tehát – a csak az irodalom belső törvényeinek engedelmeskedő, autonóm magas irodalom és a gazdasággal szorosabb kapcsolatban lévő, üdvösen gazdag, változatos színvonalú tömegirodalom – egymást kölcsönösen feltételezi, s egymás létfeltételeit alkotják Schöpflin értelmezésében. Úgy tűnik, mintha ekkorra sikerült volna kialakítani a művészet Bourdieu-i kettős hierarchiáját, melyeket a modern, elkülönült irodalom és művészet társadalmi funkciója kapcsol egy közös mezővé, illetve rendszerré. E funkció Schöpflin leírásában a szórakoztatás. A szórakoztató szándék túlhajtása ugyan a (magas) irodalom szegényedéséhez vezetett véleménye szerint, ám (többek közt a sajtóval való szorosabb kapcsolat révén) a századvégen az irodalom sokkal inkább „a szórakoztatás szolgálatában állott”, s immár „halványodott a nemzeti hivatás ünnepi tudata”¹⁰. Schöpflin tudatosan nem magas és alacsony, hanem magas- és közönségi irodalomról beszél, s bár fontos különbségeket lát a kettő közt, úgy látja, hogy mindkét fajta író szórakoztatni, a közönségét gyönyörködtetni kívánja: „Lehet az embereket szórakoztatni cigányzenével és lehet Beethovennel. S a cigányzenészre sem lehet, *ha jó a maga nemében*, azt mondani, hogy kiirtandó, rossz muzsikás. Csak éppen, ha bírálják, másképp bírálják, mint Beethovent.”¹¹ Igaz, hogy a közönségi irodalom képviselője „benne áll” a közönségben, a magas irodalomé pedig „kívüle és fölötte van a közönségnek, a saját egyéni világnézete látószögéből szemléli az élet és a világ dolgait”, ám *mindkét típus irodalom*. „Az irodalomba beletartozik mind a két réteg. Akkor teljes egy nemzet irodalma, ha az olvasni vágyók minden rétegét ki tudja elégíteni. A legjobb elmék az ifjúkorban olvasott szórakoztató irodalmon át jutnak el a magas irodalomhoz.”¹² Sokak számára megdöbbentőnek tűnően liberális, „mindent figyelemre méltó” kritikai nézőpontjára tehát részben annak köszönhető, hogy az irodalmat nem egyszerűen autonóm és heteronóm hierarchia közös mezejének tartja, hanem úgy látja, hogy a Nyugatot lehetővé tevő s a Nyugat által művelt elkülönült, autonóm irodalmiság csak akkor működhet, ha mindkét almező jelen van a kulturális termelés mezején.

A konzervatív oldal azonban, mely művészetként egyfelől csak az örök Szépség kifejeződését

9 Schöpflin: A magyar irodalom története a XX. században, i.k. 168-169. (Kiem. R.O.)

10 Schöpflin Aladár: Asszimiláció és irodalom (1939). *Nyugat*, 1939/5.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00640/20569.htm>.

11 Schöpflin: A magyar irodalom története a XX. században, i.k. 142. (Kiem. R.O. Érdemes megfigyelni, hogy a kritikai értékelés alapja itt is ugyanúgy az ignotusi illetve osváti „jól megcsináltság” és a „müből magából kifejtendő kritikai mérce”, mint a magas irodalom alkotásai esetében: ez a fajta kritika át tudja fogni a modern irodalom mindkét almezejét.)

12 Uo.

fogadta el (ahogy például Rákosi Jenőnél láthatjuk)¹³, másrészt, ezzel könnyen összhangba hozható módon a nemzeti kultúra csúcsteljesítményeit, magától értetődően igen élesen utasította el mind a tömegkultúrát, mind a művészetnek bármi olyan megnyilvánulását, amely megítélése szerint nem volt összeegyeztethető a szép-jó-igaz erkölcsileg felülkódolt esztétikájával. Ehhez hasonló elvárások természetesen a elkülönült, autonóm irodalomban is felmerülhettek vagy legalábbis megfontolásra kerülhettek (gondoljunk az etika és esztétizmus vitájára vagy az írástudók árulása-vitára például), ám ezek ott mindig az irodalom rendszerén belül, *egy lehetséges* programként vetődnek fel, nem univerzális, minden szerző, kritikus és olvasó számára egyként kötelező érvényű elvárásként.

Az univerzálishoz való eljutás a fejlődés csúcsa – az univerzális azonban ebben az esetben *nemzeti* „egyetemességet” jelent. A „részleges művészet”, ami nem szól mindenkihez (mindenki alatt itt egy bizonyos módon felfogott nemzet tagjait értve), mindig alacsonyabb rendű és fejletlenebb (a fejlődés ebben az esetben szigorúan lineáris és hierarchikus). „Ami az irodalomban ez előtt van: partialis, azaz egyéni, vagy osztálytulajdon. A magyar irodalmi klasszicizmus ellenben a nemzeté, az egész nemzeté: olvasó közönsége, birtokosa, használója (*még tudtán kívül is*) minden magyar ember.”¹⁴ E klasszicizmus par excellence meghaladhatatlan, utána csak hanyatlás következhet. Az utókor szerzőinek ezért legfontosabb feladata ennek az örökségnek a minél mocsoktalanabb megőrzése, továbbadása. Hogy ez például Horváth igen dinamikus és logikus irodalomfejlődés-konceptiójával milyen feloldhatatlan ellentmondást eredményezett, **arról más alkalommal kell majd részletesebben beszélnünk**, itt most inkább azt nézzük meg közelebbről, mit is jelenthet a fenti és a hozzá hasonló idézetekben az „egész nemzet” illetve a „minden magyar ember” kifejezés. Természetesen konkrét definíciót nem várhatunk. A nemzet ebben az esetben aszimmetrikus ellenfogalomként működik: így sokkal inkább akkor kaphatunk képet az idézett szókapcsolatok jelentéséről, ha megnézzük, hogyan írja le magát az „egész nemzet”, amikor az őt veszélyeztető (s vele természetesen mindenben tökéletesen ellentétes) idegennel kerül szembe. Ám azért lehet mégis informatív e kérdés vizsgálata, mert a nemzetként felfogott nagyközönség feltételezett-elvárt-implikált tulajdonságai rávilágíthatnak arra, milyen nyilvánosságkép számít relevánsnak a konzervatív oldal számára. A számtalan szóba jöhető vitairat, cikk közül egyetlenegyét válsztanék most ki, s ebből is csak néhány momentumot szeretnék kiemelni.

A Schöpflinnél mindössze hat évvel fiatalabb Horváth János 1910-es évszámmal megjelent (de már 1909 végén forgalomba került) *Ady s a legújabb magyar lyra* című, az irodalomtörténeti utókor által részben hangneme, részben azonban az itt még meglepően explicit előfeltevések mára a tudományos diskurzus számára vállalhatatlanná vált volta miatt leggyakrabban pamfletként jellemzett kis könyve az első komoly kísérlet, hogy a hivatalos, egyetemi irodalomtudomány akkor érvényesnek elfogadott szempontjai alapján szülessen értelmezés és értékelés az „Ady-jelenségről”. Horváth kiindulópontja itt is a nemzeti klasszicizmus meghaladhatatlan tökéletessége, mely axiómaként áll könyve elején, mielőtt egyáltalán kezünkbe vehettük volna az új irodalom bármely alkotását. Már itt leszögezi, hogy ezek után „okvetlenül csak elemekre bomlás és újabb idegen hatások betódulása” várható, az irodalmi és művészi érdek ismét „partialis lesz”, „megbomlik a művészi tökély széparánya”, s ráadásul a születő új egészen biztosan „magyar eredetiségéből veszít”, és Aranyék művészetéhez képest „többé-kevésbé mindig magyartalan lesz”.¹⁵ Mindezt nem az újabb művek olvasásából szűri le, még csak nem is a társadalom átalakulási (mindenekelőtt emancipatorikus és asszimilációs) folyamatainak áttekintéséből következtet rá: a priori, logikai ítéletként *várja* ilyennek az új irodalmat annak az előfeltevésnek az alapján, hogy az Arany János-i nemzeti klasszicizmus jelentette a magyar irodalom tökélyét mind művészi érték, mind magyarság tekintetében. *Szükségszerű*, hogy a modern irodalom ennél rosszabb legyen, s ha amaz magyaros volt, akkor ez idegen legyen. Nem arról van tehát szó – ahogy pedig a kortársak (Schöpflint is

13 Vö. Rákosi Jenő: Modern esztétika. In Rákosi Jenő élete és műve, szerk. Süle Antal, Bp., Fővárosi Könyvkiadó, 1930, 402.

14 Horváth János: *Ady s a legújabb magyar lyra*, Bp., Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése, 1910, 4. (Kiem. R.O. A közönség tehát nem reális vagy potenciális olvasóközönségként határozódik meg, hanem szimbolikus-képviselési identitásközösség.)

15 Horváth i.m. 4.

beleértve) sokszor próbálnak magyarázatot találni a konzervatív oldal egyre vehemensebb idegenellenességére, majd pedig fokozódó antiszemitizmusára – hogy a zsidó polgárság (nagyvárosi) kultúrában és gazdaságban való térhódításának napi tapasztalata hívta volna elő az újtó irodalmi törekvések elleni, antiszemita felhangokkal teljes vádakat. Magának a nemzeti klasszicizmusnak a magyar kultúra, méghozzá a magyar szellem legteljesebb, legtökéletesebb kifejezőeszközeként felfogott kultúra non plus ultrájaként történő meghatározása (és kultusszá merevedése) jelöli ki *látatlanban*, előre az őt majdan követő *akármilyen* irodalmi törekvés szükségszerűen idegen, magyartalan, sőt, akár a magyarságra nézve veszedelmes voltát.

Ezt látszik alátámasztani az is, hogy Horváth e könyvében az idegenszerű, magyarelles új költészet még egyáltalán nem minősül zsidó illetve „filoszemita” hatások áldozatának. A fő idegen, a Nagy Parázna itt még egyértelműen Párizs és a kortárs francia kultúra fülledtnek és dekadensnek ábrázolt irodalma. (A későbbi években természetesen a fülledten és dekadensen erotikus jelzőt majd megöröklik a „zsidó kultúra” képviselői illetve elcsábítottjai.) S ez magyarázhatja azt is, miért részesült olyan roppant vehemens támadásban, s egy idő után szinte bojkottban egy kis példányszámú, viszonylag kis olvasóközönséget vonzó, meglehetősen speciális tartalmat közlő folyóirat a megindulását követően szinte azonnal – mintha már vártak volna rá.

Nem meglepő, hogy (a bomlás szükségszerű nyomai után kutatva) az „Irodalmi előzmények” című első fejezetben mindenekelőtt az erkölcsi repedéseket veszi számba Horváth. Ady és az „adysták” „a kétség minden árnyéka nélkül hisznek egyéniségük rendkívüli voltában (...) tiszteletet, dicsőítést követelnek, s amelyikük nem kapja meg kifogástalanul, zsörtölődik, duzzog, jogot merit belőle a nemzet, az emberiség megvetésére”, szemben „a szerény Arannyal”.¹⁶ Jellemző rájuk továbbá, hogy szándékosan kihívóan és provokatívan lépnek fel, „a közérdeklődést megbotránkoztatással szerezték meg”. A nemzeti klasszicizmus mi-képére jellemző volt az „erős, de sohasem támadó, sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet; tisztes, férfias szemérem s világos, közérthető beszéd”, ezzel szemben az új irány egyszerre indít többfrontos támadást mindhárom fő erény ellen: „tagadásba veszi mind a hármát, s gőgös nemzetköziséggel, satnya érzékiséggel és nagyképű homállyal lep meg”.¹⁷ A „Párizsjáró lyrikusok” lenéznek a magyarságot (holott itt keresvén olvasóközönséget, belőlük kívánnak megélni), s mindenekelőtt azért nézik le, mert „a kéjencség kultúrája itt még nem hódított”. Költészetük satnya érzékiségén az őket eltartani hivatott közönség minden tagja, vagyis „minden ép férfilelek” megütözik: „Köpedelem az egészséges ember előtt s undorodás nélkül csak orvos hallhatja. Valóságos kórházi költészet!”¹⁸ Mindez azonban, ha riasztó és ellenszenves is, nem lehet „mértéke a költői erőnek”, mondja Horváth, s nem tartozik a modern líra lényegi másságához. A legfontosabb – s immár irodalmi – jellemzője e verseknek „a tartalmi és kifejezésbeli homály”, mely azonban nem stilisztikai ügyetlenségből, hanem a lélek „megváltozott berendezéséből” ered.

Az új költészet ugyanis azért tűnik homályosnak, mert „az ösztöniségnek, az öntudatlan lezajló életfolyamatoknak” a beszéde, mely „nem rendez, nem tervez, a gondolat világánál nem válogat, hanem úgyszólván a test pórusain át sajtolja ki, mintegy kiizzadja a költeményt”.¹⁹ Horváth nem ítéli el egyértelműen ezt a fajta költészetet, látja és meg is kívánja láttatni benne az eddig a magyar költészetben nemigen tapasztalt újdonságot, de távolságot tart tőle, s e távolság egyszerre árulkodik az Ady-féle szimbolizmustól való viszolygásáról, ugyanakkor a hozzá való vonzódásáról is. Ehhez a fajta költői eljáráshoz azonban az kell, hogy a költő „passzív vajúdnak engedje át magát”, amihez „az ellenőrző öntudat elhallgattatása szükséges” (ezt az állapotot pedig egészségtelen és erkölcstelen, önpusztító életmódjuk segítségével érik el és tartják fenn).²⁰ Ady költészete iránti vonzalma leginkább a konkrétan poétikai természetű fejezetekből világlik ki, ahol időnként nem tudja titkolni elragadtatását egy-egy különösen sikerült, újszerű megoldás felett, lett légyen az az öntudatlan ösztönvilág terméke akár. A vers átfogó zeneisége szempontjából klasszikus elődöt is talál az Ady-féle lírának Kölcsey személyében, akit nem is habozik hasonlóan beteges,

16 Horváth i.m. 11.

17 Horváth i.m. 14-15.

18 Horváth i.m. 18.

19 Horváth i.m. 23-25.

20 Horváth i.m. 25.

természetellenes, egészségtelen életmódú, önpusztító szerzőként jellemezni. „A lélek túlcsigázott rajongása” és az ebben az esetben Adyékkel szemben épp ellenkezőleg, megtagadott testiség lesz Kölcsey legfőbb inspirációs forrása, s költészete így válik „az elbágyadt s csak erőltetéssel ébren tartott lelki erők” művészetévé: „onnan erélytelensége, mystikus rajongása, nőies lágysága”. S bár a test jogait megtagadó aszkéta fellengés és a testi élvezetek túlhajtásában tobzódó kéjencség „erkölcsi értéke ég és föld ugyan egymáshoz képest, de lyrai alkotásaikban bizonyos találkozások elkerülhetetlenek”.²¹

Ha végigtekintünk azokon a metaforákon, melyekkel Horváth egyfelől a nemzeti klasszicizmus irodalmának közösségét, vagyis feltételezett ideális alkotóját és befogadóját, másfelől az Adyval fémjelzett új lírát és annak individuális, a közösségből kiszakadt (önmagukat közösségtagadó álláspontjuk révén kiszakító) alkotóit retorikailag hatékonyan elének állítja, meglepően koherens kép bontakozik ki előttünk. Az öntelt, követelőző és sértetten duzzogó újak éretlen kisgyerek módjára viselkednek, szemben a józan, szerény és felnőttesen visszafogott Arannyal. Az érdeklődést provokációval, botránykeltéssel és rombolással keltik fel, garázda aszfaltbetyárok és bűnözők módjára. Költészetük beteges, undorító, érzékiségük pedig már az idegbetegség kategóriájába tartozó módon aberrált és túlhajtott. Költői nyelvük az ösztönök öntudatlanságából táplálkozik, a költői folyamat maga az ellenőrizhetetlen testiség szintjén zajlik („kiizzadják” a verset), illetve passzív, az öntudatot akár erővel is kiiktató vajúdas során jöhet csak világra, s Kölcsey kapcsán expliciten is megfogalmazza Horváth, hogy a költői nyelv ösztönisége és a testtel való szoros és öntudatlan kapcsolata egyértelműen nőies vonás.

A másik oldalon, a „megtámadott”, veszélyeztetett magyar klasszicizmus képviselőinél nem meglepő módon mindennek az ellenkezőjével találkozunk: a nemzetet „tisztos, férfias szemérem” jellemzi, felnőtt józanság, a végletektől való tartózkodás úgy a lelki, szellemi, mint a testi dolgokban, a befogadó közönség tagjai „ép férfilelkek”, tökéletesen egészségesek minden szempontból, nemileg érett heteroszexuális, potens, „ép testü-lelkü” magyar férfiak, akikről „erőteljes, nagyra hivatott nemzedéket” várhatunk, míg a „Párizsban kiszikkadt, kiélt” nyugati magyartól „legfeljebb csak... lyrát”.²²

A két mozaikot összerakva pontosan az **Habermas polgári nyilvánosság-koncepciójára emlékeztető** felvilágosodás kori nyilvánosságkép rajzolódik ki előttünk, amely csak a társadalom egy jól körülhatárolható csoportjának biztosította az ész magánhasználata gyakorlásának lehetőségét és a polgári nyilvánosság fórumain való részvételt: csak ők léphetnek a nyilvánosság terébe, az akármilyen okból „unmündlich”-nek minősített csoportok pedig kitiltatnak, kiutasítatnak onnan. Még hozzá azért, mert valamilyen okból nem képesek a racionális észhasználatra: vagy még éretlenek (gyermek), vagy születésüknél fogva (szellemi fogyatékosok és nők), vagy erkölcsi fogyatékoságaik okán (bűnözők), vagy testi-lelki betegségeik miatt (fizikailag betegek, szexuálisan aberráltak, ideggyengék). Mindezek tehát kiutasítatnak a nyilvános térből és annak védelme érdekében speciális intézmények foglalkoznak velük – védve tőlük a társadalom integritását. A nemzeti klasszicizmus univerzalizálásába, a „magyar emberek” illetve a „nemzet” közösségének nyilvánosságába tehát ezek a szólásra képtelen, a nyilvános szóolás jogától megfosztott attitűdök impliciten nem tartoznak bele, sőt, a nemzetet veszélyeztető *idegen* elemként utasítatnak ki onnan. Ez a nyilvánosságforma pedig a szerepkörök szerinti elkülönülést ugyan előkészítő, ám azt megelőző, rendies-rétegződés szerinti társadalomra jellemző, melyet a modern, funkciók szerint elkülönülő társadalom valóban meghaladott, s annak keretei között e korábbi nyilvánosságforma önmagában már nem bizonyult működőképesnek, tekintve, hogy a választható szerepek liberalizálják és adott esetben emancipálják is a polgári nyilvánosság terébe be nem jutó csoportokat.²³

21 Horváth i.m. 61.

22 Horváth i.m.14-20.

23 E folyamattal itt nincs mód részletesen foglalkozni, s a felvetett téma szempontjából talán nem is szükséges. De érdemes megjegyezni, ahogyan a 19-20-21. század folyamán a polgárság, a jobbágság, a proletariátus, a rabszolgák majd a nők után folytatódik a harc a gyermekek, a betegek, a fogyatékosok és az elítéltek jogaiért. A modernség felvilágosodás kori projektuma, mely az *általános* emberi és polgári jogok talaján áll, ebből a szempontból valóban lezáratlan, ahogyan Habermas mondta.

3. Szelekció és kontraszelekció

A politikai hatalom megváltozott struktúrája tehát a kapitalizálódó-modernizálódó társadalomban önmagában is radikalizmusnak tűnhetett a század elején, egyszerűen azért, mert a nyilvánossághoz való hozzáférésnek egészen másfajta lehetőségeit kínálta fel, mint a rendies-rétegződésszerű társadalom hegemon politikai hatalmából következő állapot. Olyan rétegek léphettek be ugyanis a véleménynyilvánítást lehetővé tevő terekbe, amelyek korábban nemcsak hogy el voltak attól zárva, de a nemzeti ideológia jegyében megfogalmazódó társadalmi nyilvánosság számára egyenesen veszélyes, idegen tényezőkként íródtak le ezt megelőzően. Ezért nem meglepő, hogy az autonóm irodalmiságot „programja” középpontjába helyező (vagy talán inkább egyetlen programpontjaként megjelölő) Nyugat óhatatlanul összekapcsolódott a polgári radikalizmus törekvéseivel (és képviselőivel), s ellenzői gyakran egyszerűen azonosították az irodalmi modernséget a politikai radikalizmussal (néha joggal, néha nem).

Schöpflin a társadalomban és az irodalomban létrejött törésvonalak eredetét kutatva megjegyzi, hogy már a 90-es években megkezdődött az irodalomnak „két arcvonalon való felsorakozása”. Ekkor azonban még „a hivatalos megkülönböztetés a nemzeti és a nemzetietlen volt” - már a jóval korábbi kozmopolitizmus-vitához hasonlóan, tehetnénk hozzá, ahol a csúcsra érkező, kidolgozottá váló nemzeti klasszicizmus a kultuszvá válással automatikusan megkezdte (egyelőre irodalmi téren) ellenfogalma kialakítását. A „nemzeti” klasszicizmussal szembeni „kozopolita” jelző hamarosan a „nemzetietlennel” vált ekvivalenssé (és elítélő jelzővé). A nemzeti és nemzetietlen különbségét azonban új fogalompár váltotta fel a 20. század elején, írja Schöpflin: a jobb- és baloldal megkülönböztetés. Ez véleménye szerint lényegében a korábbi megjelölések átnevezése volt, s akkor „jött divatba, amikor az új hangok megerősödtek és az irodalom újító részét elfogta a társadalom-kritika szenvedélye.”²⁴ A jobboldaliság és baloldaliság tehát már a kezdet kezdetén asszimilálta a nemzeti-nemzetietlen különbségtételt, eleve implikálva ezzel, hogy csak a jobboldaliság lehet nemzeti, a baloldali szükségképpen nemzetietlen, idegen. E különbségtételt a pár évtizeddel később politikai hízterióvá erősödő antiszemitizmus már szintén „készen találta”: mindössze be kellett helyettesíteni a baloldali(=idegen) fogalmat a zsidósággal.

A „társadalom-kritika szenvedélye” az irodalom újító részében szükségszerű következménye a szerepkörök szerinti elkülönüléssel (a városiasodással, mobilizálódással, kapitalizálódással) megváltozó nyilvánosság szerkezetváltozásának. A korábbi (egyszersmind társadalomkritika-ellenes, hiszen a politikai téren is hegemon nemesi uralkodó osztály érdekeivel ellentétes) politikafelfogás azonban meglepően élő tudott maradni annak ellenére, hogy a bázisát alkotó rendi-nemesi társadalom legfeljebb nyomokban és emlékekben létezett.

Schöpflin számtalanszor visszatér erre a jelenségre is. Emlékezhetünk arra, ahogyan az írói hivatás és a sajtó viszonyáról beszélt, kiemelve, hogy a politikusi illetve hivatalnoki pálya mint hagyományos hatalmi szféra (korábban is elsősorban a nemesség „vadászterülete” lévén) jóval magasabb presztizsű maradt a „szabad” újságíró-író pályájánál, ezért az írói, újságírói sikert általában hivatalba vagy bizonyos esetekben képviselői pályára lépés koronázta meg. Ez azonban általánosabb jelenség volt ennél: a kiegyezést követő kapitalizálódás és urbanizálódás hatalmas tömegeket hajtott a városba, mindenekelőtt a fővárosba, s a társadalom gyökeres átalakulását eredményezte. Az új magyar középosztály talán legsajátosabb rétege Schöpflin szerint a köztisztviselő réteg. Az állami funkciók köre ugyanis „a meggyarapodott nemzeti élet számtalan új feladata révén a multhoz képest óriási módon kitágult. Új meg új hatáskörök nyíltak, régi hivatalok folyton szaporították létszámukat, új hivatalok keletkeztek. Kialakult egy napról-napra nagyobb számú bürokrácia.”²⁵ E hivatalokat elsősorban a birtokait vesztő köznemesség képviselői foglalták el, egyrészt azért, mert a polgárság számaránya igen alacsony volt, másrészt mert a mindenkori kormányok kifejezetten támogatták a dzsentrális hivatalokba áramlását, mivel „a törzsökös magyarság kezében akarták megtartani a nemzeti élet legfontosabb funkcióinak vezetését, a főhatalom

²⁴ Schöpflin: Az új magyar irodalom. In Schöpflin 1967, 92.

²⁵ Schöpflin: A magyar irodalom története a XX. században, i.k. 32.

gyakorlását”.²⁶ Ezek mellett az azóta közkeletűvé vált tények mellett Schöflin kiemeli, hogy a hivatalok között a társadalmi rétegek érdekes módon automatikusan elkülönültek: „a nagy tanultságot kívánó pályákra”, mint az orvosi, mérnöki, tanári, pénzügyi pálya, a nemesség fiai a biztatás és a támogatás ellenére sem igen adták a fejüket, így oda „inkább a falusi kisintelligencia fiai s a parasztságból és kisiparosságból kiemelkedettek igyekeztek, vagy a nemzetiségek asszimilálódott fiai”²⁷, aminek következtében e pályák presztízse is alacsonyabb maradt. A nemesség sokkal inkább a törvényhozás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás fórumait foglalta el, vagyis azokat a hivatalokat, amelyek az átalakuló társadalomban a politikai hatalom gyakorlásának letéteményesei voltak illetve maradtak. Ennek következtében „bármennyit változott a magyar világ, a hatalmi egyensúly nem változott, az állami hatalmat ugyanaz a réteg gyakorolta, *változott körülmények között*, mint a régi Magyarországon.”²⁸

Ez a változás mindehhez igen gyorsan zajlott le, nem volt reális lehetőség sem arra, hogy a feudális nemesi réteghez kötődő hatalomfogalom a nemesség képviselőinél átalakulhasson az új helyzetnek megfelelően. Így a hivatalba kerülő, jórészt nemesi származású köztisztviselői réteg ugyanúgy uralkodó osztályként élt és viselkedett, mint korábban, holott ez a köztisztviselői hivatásból már egyáltalán nem következett olyan magától értetődően, hiszen itt a hivatali nemesség állami alkalmazotti réteggé vált. Ám a hatalom ugyanazt a mindenre kiterjedő hegemoniát jelentette számára, mint a rétegződés szerinti elkülönülés társadalmában. Schöflin meg is jegyzi, hogy e köztisztviselő nemesség első nemzedéke „még nem tudott azonnal teljesen beilleszkedni a hivatali fegyelem szoros formáiba. A kor irodalmában kedvelt alak a levitézlett gentryből, végzett földesúrból lett hivatalnok, aki elpipáztat a hivatalban, alantasaira hagyja a munkát, úgy bánik az ügyfelekkel, mint hajdan az apja, nagyapja a jobbágyaival, bajokat csinál a pénzkezelés körül, nem különböztet pontosan a közpénzek és a saját pénze között.”²⁹ A későbbi generációkban azonban már voltak, akiknek sikerült az „átállás”, jegyzi meg gyorsan Schöflin. A különbség nagy, az átállás pedig szinte lehetetlennek tűnt a kétfajta hatalom struktúrája és eltérő társadalmi működése miatt. A rendi, rétegződés szerint elkülönülő társadalomban a hatalom egy meghatározott réteghez kötődik, s a hatalomtól való megfosztottság ugyanilyen rétegfüggő, a rétegek pedig egymással nem ekvivalensek. Ráadásul a hatalom nem pusztán egy szerep: a hegemonia szó talán azért fejezi ki jobban fő jellemvonását, mert utal arra, hogy a hatalom birtokosa – vagyis a megfelelő réteg tagja – uralmi pozícióját a társadalmi cselekvésstruktúra *minden* szintjén, az értékrend és az életvilág minden szférájában automatikusan *megtartja*. Az uralkodó osztály tagja ebben a rendszerben még valóban *megteheti* mindazt, amit Schöflin ironizáló rosszállással felidéz: megteheti, mert joga van uralkodni a társadalom többi rétege felett, s ez réteg van hatalommal felruházva egyedül, hogy jogait megvédje. A modern társadalomban azonban a politika nemhogy pusztán egy a társadalom funkcionális részrendszerei közül, de e rendszerek egymással szerkezetileg ekvivalensek is. A társadalomnak nincs többé centruma, ami a tőle való távolság révén hierarchizálná a rendszerek közti viszonyokat (ahogyan a rendi társadalom rétegei egymással szigorúan hierarchikus viszonyban álltak). Minden rendszerben vannak aktív és passzív pozíciók – a kommunikáció szempontjából ezek (rendszerelméletileg szólva) alter és ego pozíciói –, melyek azonban immár nem kötöttek: szabad az átjárás köztük. A gazdaság eladó és vevő, az oktatás tanár és tanítvány, a politika politikus és választó, a vallás pap és hívő, a művészet alkotó és befogadó szerepeinek kettősére oszlik, ám ez nem jelenti azt, hogy, mondjuk, eladóvá, tanárrá, politikussá vagy pappá születés, mármint születési, öröklött előjog tenné az embert. A rendszeren belüli intézményes szabályrendszernek megfelelően bárki választhatja bármelyik szerepet.³⁰ Talán ennél is fontosabb

26 uo. 33.

27 uo. 32.

28 uo. 33. (Kiem. R.O.)

29 uo. 34.

30 Talán nem fölösleges megjegyezni, hogy ezek természetesen elvi lehetőségek: a szociológiában hatalmas irodalma van annak a kérdésnek, hogy a családi háttér és a szocializáció milyen nagy mértékben befolyásolja a gyakorlati szerepválasztásokat a funkciók szerint elkülönülő modern társadalomban is. Ez azonban nem változtat azon, hogy maga a társadalom nemcsak hogy előfeltételezi a szerepek választásán alapuló mobilitást, de az egyenesen a modern ipari (és azt követő – posztindusztriális, információs, stb.) társadalom működésének előfeltétele. Vö. pl. Ernest Gellner: A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítoszai. In Nacionalizmuselméletek. Szerk. Kántor

eltérés azonban, hogy ebben a társadalmi formában a szerepekből adódó „hatalmi” pozíciók (melyek ráadásul itt már nem is feltétlenül kötődnek az „aktív” pólushoz) nem vihetők át automatikusan egyik részrendszerből a másikba, ellentétben azzal, ahogyan a rétegek viszonyultak egymáshoz a rendi társadalomban. „Az úr a pokolban is úr” - a paraszt pedig mindenhol paraszt marad: a templomban éppúgy, mint a piacon, a palotában, a kereskedő boltjában, az ispotályban vagy az iskolában. Ezzel szemben a modern társadalomban lehet valaki politikus a politika rendszerében, hívő a templomban, vevő a gazdaságban vagy tanár az oktatásban – egyidejűleg. A szerepek minél tökéletesebb elkülönülését többek közt a modern társadalom tömegtársadalommá, arctalanná és – látszólag ennek ellentmondó módon – individualizálttá válása teszi lehetővé: minél kevésbé ismert az illető, annál valószínűbb, hogy az egyik pozíciójából származó kontextus „informálisan” sem érvényesül egy másik részrendszerben betöltött pozícióban.

Könnyen belátható, hogy a korábbi hegemon uralmi helyzethez képest a modern (szükségképpen demokratikus jellegű) társadalmon belüli politikai hatalom mérhetetlen veszteséget jelent a rendi társadalom uralkodó rétege számára. S az is könnyen belátható, hogy ez a réteg minden eszközt megragadott, hogy ezt a veszteséget minimalizálja: ez lett a számtalan különböző névvel illetett modernség elleni támadások legfőbb hajtóereje.

Visszatérve Schöpflin imént idézett leírásához: nem mindenütt fogalmaz azonban ilyen megértően, mint az imént idézett részletben. Majdnem két évtizeddel korábban, az 1. világháború és a polgári forradalom után egyenesen úgy látja, hogy a súlyos állapotokért (és a fenyegető még sokkal súlyosabbakért) épp ez a „hatalomtechnikai” anomália és a vele járó kontraszelekció a felelős. Pályafutása talán legélesebb és legkritikusabb hangú, *A forradalom és a magyar lateiner osztály* című esszéjének első másfél oldala részletes és pontos vádirat a katasztrófával fenyegető elmulasztott tennivalókról.

E mulasztásoknál is komolyabb problémának látja azonban, hogy a „lateiner osztály” nem ismerte fel, hogy korábbi hegemon helyzetéből a modern államhatalom alattvalójává vált, illetve hogy korábbi hegemoniáját egy a társadalom minden területét átszövő, roppant virulens ideológia részletes kidolgozásával és terjesztésével próbálta újraalkotni.

Maga az új réteg „mesterséges tenyésztése volt a Tisza Kálmán-féle szabadelvű párti koncepciónak”, írja Schöpflin. A későbbi leíráshoz képest itt nem arra helyezi a hangsúlyt, hogy végül is érthető volt az a protekcionista törekvés, hogy a korábbi uralkodó pozíciójából kiesett, ám a társadalom egyetlen politikai és közigazgatási hagyományokkal bíró rétegét, a köznemességet kárpótolni akarták, „a gentry végre is magyarokból állott, akiket ha tönkrementek, nem lehetett veszni hagyni, valahogy gondoskodni kellett róluk”³¹. Az 1918-as szövegben épp arra mutat rá különös élességgel, hogy itt egy hihetetlenül nagyarányú, támogatott kontraszelekció megy végbe. A földbirtokos osztálynak az a része ment ugyanis tönkre, amely nem tudott alkalmazkodni „modern állam gazdasági rendjéhez”³², vagy ahogy később írta, „nem alkalmazkodott a megváltozott gazdasági viszonyokhoz, s nem tudott szakítani a régi könnyű élet kellemes formáival”³³. Hozzájuk csatlakoztak a polgárság ama részei, „amelyekben nem volt vállalkozási kedv és munkaerő arra, hogy a szabad polgári pályákon keressék boldogulásukat, s amelyeknek hiúságát kielégítette az, hogy elhagyva polgári sorsukat, az uralkodó nemesi renddel vegyülhetnek össze hivatali állásaik révén.”³⁴ Az államot irányító hivatalok és a hivatásos állami politika fórumai így legnagyobbbrészt olyanok kezébe kerültek, akik nem voltak tisztában azzal, milyen gyökeres változáson ment keresztül a politika és a közigazgatás a 19. század során (hiszen ne felejtjük el, hogy a köznemességnek a kiegyezés előttről erről vajmi kevés tapasztalata lehetett, tekintve, hogy a valóban ország- illetve birodalomirányító döntések nem a magyar nemesi parlament hatáskörébe tartoztak, s politikai hagyományaik legnagyobbbrészt a nemesi érdekvédelem évszázados emlékeire

Zoltán, Bp., Rejtjel Kiadó 2004. 45-79. és E. Gellner: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája. In Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Szerk. Bretter Zoltán – Deák Ágnes, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995.

31 Schöpflin: A magyar irodalom története a XX. században, i.k. 3.

32 Schöpflin: A forradalom és a magyar lateiner osztály (1918). In Schöpflin 1967, 139.

33 Schöpflin: A magyar irodalom története a XX. században, i.k. 32.

34 Schöpflin: A forradalom és a magyar lateiner osztály (1918). In Schöpflin 1967, 139.

korlátozódtak). Ha pedig felismerték is, hogy nagyon más lett a világ körülöttük, nem tudtak vagy nem is akartak alkalmazkodni a polgári erényeken alapuló új világhoz és munkaerőcseréhez. A polgárságnak is az a része került ebbe a „lateiner” pozícióba, amely „kudarcot vallott a piacon”.

Az állam tehát Schöpflin értelmezésében lényegében egyfajta „rezervátumot” hozott létre a magyarság letéteményesének tekintett birtokos nemesség nagyszámú kontraszelektálódott része számára, cserébe viszont „a mindenkori kormányok megkövetelték a politikájukhoz való szolgai alkalmazkodást, az önálló politikai gondolkodásról való lemondást.”³⁵ A hanyatlást nagyon gyorsnak látja: mindössze két generáció alatt ez az osztály „a politikai és szociális öntudatlanság mélységes letargiájába jutott, elszokott minden szellemi és erkölcsi önállóságtól, keskeny szellemi határok közé szorult, mereven elzárkózott minden, az uralkodó ideológiától eltérő szellemi áramlat elől, s legfeljebb ha egy-egy fizetésrendezési mozgalom erejéig tudta összeszedni magát.”³⁶

1918-ban, egy veszített háború után, egy forradalom közepén és az előre látott még súlyosabb következmények előtt mindenképpen jogosnak tűnnek a kemény szavak. Sorra veszi a politikai aktivitás minden területét, mindazon feladatokat, melyeket Magyarországnak elemi érdeke lett volna megoldani, s melyekre ez a politikusi-hivatalnoki rétege kivétel nélkül vagy rossz válaszokat adott, vagy már a kérdést sem értette meg. A magyarság letéteményesének, történelmi folytonossága biztosítékának, „ezeréves törzsének” tekintett uralkodó nemesi réteget jelenlegi állapotában Schöpflin lesújtónak találja: „Az osztályöntudat s a politikai belátás hiányának, a gondolkodásbeli önállótlanyságnak s a tényleges viszonyok felőli tudatlanságnak olyan képét nyújtja ez az állítólag legintelligensebb eleme társadalmunknak, amely a mai események világításánál egyenesen elképesztő.”³⁷

A feladatok és megválaszolandó kérdések mindegyike a modernizálódó társadalommal volt kapcsolatos, beleértve a gazdasági, a szociális, a nemzetiségi és a külpolitikai kérdéseket is. Schöpflin véleménye szerint a tényleges viszonyok felőli tudatlanság és az e realitással köszönőviszonyban sem lévő társadalom- és történelemleírás vezetett elsősorban a jelenlegi katasztrófális viszonyokhoz: ennek az ideologikus leírásnak a helytelen, sőt, egyenesen veszedelmes voltát bizonyítja, hogy Magyarország tökéletes kudarcot vallott a külpolitikai viszonyok, esélyek, veszélyek és lehetőségek felismerése terén, s most mind kül-, mind belpolitikai téren az összeomlás küszöbén áll. Még ma is bizonyára kevesen vannak ennek az osztálynak a tagjai közt, írja, „akik felismerték, hogy annak a katasztrófának felidézésében, amely ma Magyarországot imminensen fenyegeti, osztályuknak döntő szerepe van, nemcsak azért, mert öbelőle került ki az utolsó két generáció vezető politikusainak túlnyomó része, hanem még inkább azért, mert ő teremtette és tette kötelező érvényűvé azt a politikai ideológiát és hatalmi szervezetet, amelyre Magyarország egész élete fel volt építve, s amely most, az idők viharának első szélfúvására oly kataklizmatikusan összeomlott.”³⁸ Az olyan, veszedelmes idegen támadásként felfogott progresszív eszmék, mint a demokrácia vagy az önrendelkezési jog (melyek egyszersmind a pluralitáson és az autonómia bizonyos fokán alapuló modern részrendszerek alapjai) jóval plauzibilisabb leírásokat adtak, illetve adhattak volna ennél az ideológiánál, ha a magyar lateiner-osztály nem zárkózott volna el hermetikusan előlük. „Tisza István a magyar intelligencia általános közvéleményét fejezte ki, mikor azt mondta, hogy ez mind humbug, amit az antant a mi megrontásunkra talált ki. Hogy a mi megrontásunkra propagálta, az lehet igaz, de hogy nem humbug, hanem ellenállhatatlan elemi erejű eszmék, azt most a saját bőrükön tapasztalhatják, akik sírva ülnek a dualisztikus monarchia romjain.”³⁹

Az az uralkodó ideológia, melyet tehát Schöpflin döntő tényezőnek lát Magyarország összeomlásának előidézésében, a modernizálódás teljes tagadására és elutasítására épült. Meggyőződése szerint azért válhatott ez különösen hatékonyvá és veszélyessé, mert e leírás (a rendi társadalom centrális világmagyarázó „végső szótáraihoz” hasonló módon) univerzális magyarázatot adván a jelen minden problémájára és kijelölve az egyedül helyes döntést minden téren

35 Uo.

36 Uo.

37 Schöpflin: A forradalom és a magyar lateiner osztály (1918). In Schöpflin 1967, 138.

38 Uo.

39 Schöpflin: A forradalom és a magyar lateiner osztály (1918). In Schöpflin 1967, 142-143.

gyakorlatilag elfoglalta és elzárta azokat a csatornákat, melyeken az immár létező modern részrendszerek ellenérveket fogalmazhattak volna meg vele szemben. Vitának és szakmai érveknek (vagy egyáltalán: a funkcionális elkülönülés alapját alkotó szakmaiságnak) sem tere, sem helye nincsen. A modern, széttagolt, demokratikus és plurális nyilvánosságot igénylő viszonyok között azonban immár nincs olyan végső legitim fórum (az Istentől felkent uralkodó), aki hatalmi szóval meghatározhatja a valóságról alkotott képet (s így lényegében az érvényének tekintendő társadalmi valóságot) és öröközhet annak sérthetatlensége felett, hiszen az egyes részrendszerek mind más és más szempontból fogalmazzák meg leírásokat a valóságról, s egyiknek sincsen „kizárólagosan” igaza – kontingens leírásaik részlegesek, csak egy adott terület nézőpontját. Bármelyik abszolutizálása a másik kárára, bármelyik elnyomása és tagadása a másik javára a valóság egy lehetséges arcát illető vakságot jelent, s könnyen belátható, milyen következményekkel jár, mondjuk, az orvoslás rendszere számára, ha a társadalom nem tekinti érvényesnek és letiltja azt a képet, amelyet a tudomány ad a világról, csak, mondjuk, azt, amit a művészet vagy a vallás. A minél többféle és egymással folyamatosan ütköztetett, kapcsolatba léptetett leírás a modern társadalom működőképességének egyik alapfeltétele.

Az uralkodó ideológia „imprintálása” azonban már az iskolában megkezdődik, mondja Schöpflin, a nemzeti kultuszba való beavatással, melynek legfőbb eszköze a történelem és az irodalomtörténet oktatása. „Az iskola összes tagozataiban főcéljának az uralkodó ideológia terjesztését és meggyökereztetését tekintette, ebben támogatta az egyetemi tanszékről és az Akadémiáról hirdetett tudomány is. Hogy példákat említsek: a modern irodalom elleni ellenállás az iskola és a hivatalos kritika felől azért volt olyan éles, mert ez a modern irodalom pártot ütött az uralkodó ideológia ellen”.⁴⁰ A későbbiekben is ez az irány folytatódik, az ideológia talaján történő kontraszelekció minden téren tarol: „a szociológiai tudomány, amelynek modern eredményei gondolkodóba ejtették volna a tanuló ifjúságot ez ideológia föltétlen érvényét illetőleg, ki volt zárva az egyetemi tanításból, s még tévedésből sem juthatott egyetemi vagy másféle magasabb tanítói stallumba olyasvalaki, aki a progresszív eszmékért exponálta magát. (A Huszadik Század aktív munkatársának lenni, körülbelül örök lemondást jelentett még a magántanári habilitáltatás lehetőségéről is). (...) Az eszmék sűrűlődségének hiánya, az egyetlen ideológiában való dogmatikus elvakultság s az anyagiakban való szegénység sivárrá és egyoldalúvá tette a lateinerség szellemi életét, elsorvasztotta benne a fogékonyságot a szellemi gyönyörködés iránt. Gyakori tapasztalatom szerint a magyar lateinerség átlaga a legkevesebbet olvasó rétege volt közönségünknek, legkevésbé hálás publikuma a tudománynak, irodalomnak és művészetnek. És ebből magyarázható nagyrészen a híres magyar politikai tehetség rettenetes dekadenciája is a mai generációban (...) Tisza István tragikus alakja a görög tragédia emberfölöttivé nagyított hőseként áll abban a szellemi és erkölcsi sivatagban, amelyet magyar parlamentnek nevezünk”⁴¹ - valamennyi reményt és kiválóbb egyéniséget csak a mágnás és nagybirtokos osztály körében lehet találni.

De milyen ez az „uralkodó ideológia” tulajdonképpen? Valójában nem a tartalma, hanem a célkitűzése, funkciója jellemzi – e funkció pedig elsőrendűen politikai: a hegemoniaként felfogott hatalom „átemelése” egy újfajta társadalmi rendszerbe. A magyar nacionalizmus történetével foglalkozó szakirodalom többször is foglalkozott a magyar nemzeti ideológia rendies, feudális jellegű vonásaival, s azzal az örökséggel, amely a „magyar nemesség nemzetét” a polgári nemzetek megjelenése idején a „nemes magyarság nemzetévé” értelmezte át. Bíró Ferenc után sokan vizsgálták azt a kérdést is, hogy a polgári nemzetfelfogás jellemzőjének tartott nyelvi-kulturális alapú nemzetfogalom a magyar viszonyok között valóban radikális szakítást jelent-e a történelmi nemesi nemzet koncepciójával, s e vizsgálatok rámutattak, hogy (például Bessenyei kései munkáiban) sokkal inkább e nyelvi-kulturális tartalom „felszívása” történik meg. A magyar nemesség a vérzivataros századok után immár a kultúra területén „vitézkedik”, a haza valóságos földjét a honi nyelv szimbolikus talaja váltja fel, de a retorika azonos marad.⁴²

40 Schöpflin: A forradalom és a magyar lateiner osztály (1918). In Schöpflin 1967, 39.

41 Schöpflin: A forradalom és a magyar lateiner osztály (1918). In Schöpflin 1967, 40.

42 Ez utóbbival kapcsolatban l. pl. Margócsy István: „Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!” In: Beszélő, 2006 okt. 95-110. és nov. 90-98., Margócsy István: A nyelv mint a nemzet közkinccse. In Kulturális örökség – társadalmi képzelet. Szerk. György Péter, Kiss Barbara, Monok István, Bp., OSZK – Akadémiai Kiadó, 2005.,

A magyar nemzetiségi politikát például alapjaiban határozza meg ez a nemesi-feudális nemzetkoncepcióból jövő örökség. A magyarság uralkodó nemzet, mert legyőzte az itt talált szláv (a XVIII. századi népetimológia szerint „skláv”, azaz eleve rabszolgaságra teremtett) népeket, és joggal uralkodik azóta is, mert a Kárpát-medence népei közül egyedül ő volt képes államot, méghozzá a történelem viharainak ezer éven át ellenálló államot alkotni (időnként némi engedményt tesznek itt a horvátoknak is, de önállóságra még őket sem tartják méltónak, legfeljebb a magyar államisággal való szövetségre, a magyar korona fennhatósága alatt). A nacionalizmus célkitűzése alapvetően politikai lévén (gondoljunk például Anthony D. Smith definíciójára, aki a nacionalizmust olyan ideológiaként határozta meg, amely ahhoz próbálja hozzásegíteni az adott közösséget, hogy nyelvi-kulturális határai essenek egybe földrajzi-politikai határaival) e politikai alapozást valójában inkább csak színezi, tartalommal tölti meg a kultikus nyelv- és irodalomfelfogás, a történeti nagyságról szóló identitásnarratívák, az ősködbe vesző genealógia és az erkölcsi érvek. Tulajdonképpen tehát „uralkodó ideológia” helyett találóbb lenne az „uralkodás ideológiája” elnevezést használni.

Szörényi László: „A szent hazának képe” (Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig). In Szörényi: „Multaddal valamit kezdeni”, Bp., Magvető; 1989, Szörényi László: A „metamorphosis” jezsuita műfaja és Bernardus Pannagl költészete; Közjáték: A feltámadt Hunnia (Beneken Antal). Mindkét tanulmány in Szörényi: Hunok és jezsuiták, Bp., AmfipressZ, 1993; Rákai Orsolya: Az eleven kép. A nemzet és a nyelv kongruenciájának néhány kérdése a XVIII-XIX. század fordulóján. In Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Szerk. Szajbély Mihály, Labádi Gergely, Bp., Magvető, 1999.